

رویکردهای حوزه نجف و شیراز قرن دهم

با تمرکز بر مسئله تبری

www.ketab.ir

عادل رمضانی

سرشناسه	: رمضانی، عادل، ۱۳۵۴-
عنوان و نام پدیدآور	: رویکردهای حوزه نجف و شیراز قرن دهم با تمرکز بر مسأله تبری / عادل رمضانی.
مشخصات نشر	: قم: میراث ماندگار، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۱۴۵ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۴-۴۴۳-۹
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه:ص. ۲۴۴-۲۳۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: حوزه‌های علمیه — ایران — شیراز — تاریخ — قرن ۱۰ ق.
	• Islamic theological seminaries -- Iran -- Shiraz -- History -- ۱۶th century
	• دین و سیاست — ایران — تاریخ — قرن ۱۰ ق.
	• Religion and politics -- Iran -- History -- ۱۶th century
	• مجتهدان و علما — ایران — شیراز
	• Ulama -- Iran -- Shiraz'
رده بندی کنگره	: ۴۷/BP
رده بندی دیویی	: ۰۷۱-۵۵۴۴/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۰۹۳۷۱۴۲۲

• عنوان: رویکردهای حوزه نجف و شیراز قرن دهم با تمرکز بر مسأله تبری

• نویسنده: عادل رمضانی

• انتشارات: میراث ماندگار

• چاپ: چاپکو

• شمارگان: ۵۰ جلد

• نوبت چاپ: اول ۱۴۰۲

• قیمت: ۱۲۰ هزار تومان

• شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۳۱۴ - ۴۴۳ - ۹

مرکز پخش: قم، مجتمع ناشران، طبقه سوم، پلاک ۳۱۸

تلفن: ۰۲۵۳۷۸۴۲۳۹۸

فهرست مطالب

مقدمه ۷

فصل اول: مفاهیم و کلیات / ۱۷

گفتار اول: مفاهیم ۱۸

تبری (تعریف-محدوده) ۱۸

تولی ۲۰

مسئله فقهی - مبانی فقهی - دلیل فقهی ۲۱

مسئله کلامی ۲۲

گفتار دوم: تاریخ اجمالی شیراز و نجف ۲۳

شهر شیراز ۲۳

تاریخ اجمالی حوزه نجف ۳۹

فصل دوم: مبانی دانش آموختگان حوزه شیراز و نجف در مسئله تبری / ۵۳

گفتار اول: مبانی دانش آموختگان حوزه شیراز در بحث «تبری» ۵۴

گرایش‌های صوفیانه مبانی برای تساهل مذهبی ۶۱

تأثیر حکمت اشراق بر تساهل دینی ۶۵

سیطره ادبیات با گرایش صوفیانه و تأثیر آن بر تساهل مذهبی ۶۷

مبانی و زمینه‌های سیاسی مؤثر بر تولی بدون تبری ۷۱

مبانی علمای شیراز در مواجهه با بحث تبری ۸۰

گفتار دوم: مبانی دانش آموختگان حوزه نجف در مسئله تبری ۹۵

مبانی سیاسی - اجتماعی مؤثر بر اتخاذ شیوه «تبری علنی» ۹۶

- ۱۰۹ میانی علمی
- فصل سوم: ادله دانش‌آموختگان حوزه شیراز و نجف در قرن دهم در مسئله «تبری» / ۱۱۹
- ۱۲۰ گفتار اول: ادله دانش‌آموختگان حوزه شیراز
- ۱۲۱ مختار بودن انسان و ارتباط آن با تحمل عقائد دیگران
- ۱۲۳ مبنای «پرهیز از تفرقه»
- ۱۲۴ محترم بودن مجری احکام شرعی
- ۱۲۶ محترم بودن صحابه پیامبر ﷺ
- ۱۲۹ عدم کفایت دلیل «نصب الهی امام» در آثار علمای شیراز
- ۱۳۲ عدم تعیین مصداق در لعن
- ۱۳۵ جمع‌بندی
- ۱۳۶ نتیجه
- ۱۴۱ فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

«شیعه اثنی عشریه» تاریخ پر فراز و نشیبی را طی کرده است. این گروه از مسلمانان که تولدشان با ظهور اسلام، توأم بود، به‌ویژه پس از رحلت نبی مکرم ﷺ با چالش‌هایی مواجه شدند. اولین مسئله، جانشینی آن حضرت بود که با همه اشارات رسول اکرم ﷺ در زمان حیات به امامت و ولایت علی علیه السلام نومسلمانان، مسیر دیگری را پیمودند و در وادی خلافت صحابه سیر کردند. سپس جامعه نوپای اسلامی به حاکمان «اموی» و «عباسی» دچار شد.

شیعیان از همان ابتدا در برهه‌های مختلف در تلاش برای بازگرداندن این حاکمیت در مسیر صحیح «ولایت» اهل بیت علیهم السلام بودند؛ اما این کوشش‌ها به علت جو غالب سیاسی در سرزمین‌های اسلامی موفق نبود. بدون شک این تغییر مسیر ناشی از اشتباه روز اول پس از رحلت نبی اکرم ﷺ است. رویکرد خلیفه‌گزینی مردم بدون توجه به توصیه‌های مکرر پیامبر ﷺ بر مسئله جانشینی بود و بر فرهنگ سیاسی - اجتماعی و حتی علمی مسلمانان تأثیر مستقیم گذاشت.

افزون بر آن، این امر، جدای از مسائل حاکمیتی و سیاسی و اختلافات بین مسلمانان در طول تاریخ، در حوزه علوم و اخذ معارف از سوی گروه‌های مختلف و مذاهب، روش‌های متفاوتی به وجود آورد. برخی خود را اهل سنت و جماعت نامیدند و معارف دینی در حوزه‌های مختلف را بر اساس همان فرهنگ صدر اسلام با محوریت «خلفای سه‌گانه» و «صحابه» از طریق کتاب‌های حدیثی، با مبنای محوریت اصحاب رسول مکرم ﷺ اخذ کردند.

در مقابل، شیعیان، معارف خود را با محوریت صحابه خاص و اهل بیت علیهم السلام از طریق کتاب‌های حدیثی منقول از امامان معصوم علیهم السلام استنباط کردند. این اختلاف مبانی در طول تاریخ، ادامه‌دار شد و هر گروه سعی داشت حقانیت خویش را بر اساس مبانی خود به اثبات برساند.

در سده‌های میانی، نظر به گرایش حاکمان عباسی و عثمانی با ادعای میراث خلافت پیامبر ﷺ و میراث‌داری دستاوردهای ایشان، تفکر جمعی نیز میل به اهل سنت و تأیید خلفای اولیه پیدا کرد.

این گرایش به‌ویژه در شرق سرزمین‌های اسلامی و ایران، بارزتر بود. ایرانیان، اهل بیت علیهم‌السلام را از همان ابتدا محترم داشتند؛ اما جو غالب سیاسی، آنها را به سمت اظهار تبری سوق نمی‌داد.

با برچیده شدن خلافت عباسیان از سوی مغول‌ها و تلاش علمای شیعی همچون «خواجه نصیر طوسی (م. ۶۷۳ ق)»، «علامه حلی» و محقق کرکی (م. ۹۴۱ ه.ق)، شیعه توانست آشکارا شعائر دینی خود را بروز دهد و در کنار تولی به اظهار تبری از دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام بپردازد.

با شروع حاکمیت صفویان، اظهار «برائت از خلفا» جدیت بیشتری یافت و بر اظهار برائت تأکید گردید. در نظر علمای تبرائی، شیعه‌گری با «تبری» تثبیت شده است؛ در حالی که قبل از آن، برائت علنی، کمتر در مجامع عمومی ملاحظه می‌شد.

در مقابل این جریان، برخی علمای شیعی به این اظهار علنی، تمایل نداشتند. این امر، ناشی از جو اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و گرایش‌های علمی در آستانه قرن دهم، به‌ویژه در مناطق مرکزی ایران مانند شیراز و قزوین بود. این افراد بیشتر بر فلسفه و کلام عقلی، آن هم در موضوع خدانشناسی تمرکز داشتند و کمتر به چالش‌های بین مذاهب می‌پرداختند.

در این کتاب سعی شده با بررسی تاریخ سیاسی و علمی و فرهنگی ایران در محدوده قرن دهم، از زوایای مختلف، علت این اختلاف در رویکرد علما در اظهار یا عدم اظهار تبری با تمرکز بر دو حوزه «نجف» و «شیراز» به منزله دو حوزه علمی فعال بررسی شود.

در حقیقت این تحقیق، بررسی برگی از تاریخ «علم کلام» در بحث «تبری از مخالفان مذهب» است. همچنین به این بحث می‌پردازد که چه عواملی بر «اعلان برائت» مؤثر بود و چه عواملی باعث می‌شد عده‌ای در مقابل این جریان، سکوت کنند و اظهار برائت نکنند یا اینکه به مخالفت با برائت بپردازند.

اعتقاد به تبری از دشمنان از مبانی فرعی اندیشه یک مسلمان به‌ویژه «شیعیان» بوده است که در دوران حضور ائمه علیهم‌السلام به صورت دعا و نوحه در اعمال عبادی، سپس در دوران حاکمیت سیاسی دولت‌هایی با گرایش شیعی مانند آل بویه به صورت آشکارتر و در زمان حکومت کاملاً شیعی صفویان به صورت علنی در عرصه‌های عمومی اجتماع انجام گرفته است. راهبرد مدارس علمیه شیعی ایران در قرن دهم در ورود به این مسئله، دو شیوه متفاوت بود. حوزه شیراز که پس از حکومت آل مظفر (۷۱۸ - ۷۹۰ ه.ق) راهبر علمی فلات ایران است و به آرامی گرایش شیعی پیدا کرده، تأکید بر

تولای اهل بیت، بدون توجه به تبری از دشمنان داشته و در مقابل، حوزه نجف با مشاهده وضعیت عقیده مردم ایران که به جز برخی از مناطق مرکزی مانند قم و کاشان، محبت اهل بین و خلفا و صحابه را باهم داشتند و حتی از فقه اهل سنت پیروی می کردند، اعتقاد به علنی شدن تبری به عنوان راه حلی برای تعیین مرزهای مذهبی دارد. هر دو مدرسه فوق، زمینه ها، مبانی و دلایلی برای اتخاذ این راهبرد در هر دو مدرسه قابل مشاهده است که در این رساله بررسی خواهد شد. در این مسیر مشخص می شود از ابتدا که تبری از عقاید شیعیان بوده و در زمان حکومت های شیعی یا با گرایش شیعی پیش از صفویان هم گاهی علنی می شده است. همچنین با ظهور صفویان و رقابت های ایران و عثمانی و ایران و ازبک ها، این مسئله تحت تأثیر بوده است.

اما در باب تبری، به طور یقین حس تنفر از زشتی ها در ذات مؤمن قرار دارد. این حس تنفر که از آن به «تبری» تعبیر می شود، می تواند در قلب مؤمن باقی بماند و می تواند مؤمن به محض مشاهده و درک بدی ها، آن را به صورت علنی فریاد زند و ابراز نماید. نظر به اینکه علنی کردن تبری، موضوعی است که امنیت سرزمین های اسلامی را تحت تأثیر قرار می دهد و موجب بهره برداری دشمنان «اسلام» است، تعیین «راهبرد» صحیح در این موضوع بسیار مهم است. مشخص شدن راهبرد صحیح با مطالعه تاریخ تطور موضوع تبری به خصوص دوره هایی مانند قرن دهم که این مسئله، ظهور و بروز قابل توجهی در محافل سیاسی، اجتماعی و علمی داشته امکان پذیر است.

کتاب یا مقاله مستقل قدیمی یا جدید در موضوع بررسی رویکردهای کلامی قرن دهم به ویژه با تأکید بر مسئله تبری، موجود نیست لکن در خلال کتب و مقالات می توان به اطلاعات و شواهدی دست یافت که این منابع چند دسته اند؛ اول منابع عمومی تاریخی قرن دهم که به صورت سال به سال حوادث را بررسی می کردند. در کنار آن منبع مهم دیگر کتابهای تراجم در قرن دهم است که ضمن بررسی احوال عالمان مبانی فکری ایشان را هم اشاره کرده اند؛ البته نکته مهم و قابل توجه اینکه در دو گروه منابع ذکر شده گاهی به جهت فضای حاکمیتی و سیاسی در مورد برخی عالمان به خصوص علما و فلاسفه شیراز به جهت فاصله گرفتن از حکومت وقت، نکاتی گفته شده که قابل تأمل است چرا که نوع تاریخ نویسان گرایش به حاکمیت داشته اند؛ دسته دیگر کتابهایی است که با عنوان عام تبری نوشته شده و در آنها دلائل تبری بر اساس ادله شرعی بیان شده است. و گروه دیگر مقالات و پژوهشهای اخیر است که آن هم به صورت کلی سعی در اثبات و گاهی هم نقد تبری دارد؛ در ادامه

نظر به اینکه این کار تاریخی، کلامی و فقهی است، اهم منابعی که ورودی به بحث تبری داشته اند، به صورت مجزا و تفصیلی معرفی می شوند:

الف. مهم ترین کتاب‌هایی که به طور مستقیم یا غیر مستقیم به موضوع به ترتیب تاریخی پرداخته‌اند:

۱. **اسرار آل محمد:** جدای از نقدهایی که به متن فعلی کتاب بوده می توان گفت قدیمی ترین اثر در موضوع تبری همین کتاب است. سلیم بن قیس هلالی (م ۷۶ ه.ق) به علت قرب زمانی به دوران صحابه و تابعین حوادث صدر اسلام به ویژه مشکلاتی که پس از رحلت نبی مکرم ﷺ پیش آمد را با به تصویر کشیده است. نشر الهادی قم این اثر را در یک جلد سال ۱۴۱۶ (ه.ق) باز نشر داده است.

۲. **وقعه الصفین:** نصر بن مزاحم منقری (م ۲۱۲ ه.ق)، از قدیمی ترین تک نگاری ها در حیات امیر المومنین علیه السلام با تمرکز بر جنگ صفین است که به مناسبت ورودی هم به حوادث صدر داشته و غیر مستقیم تبری از دشمنان حضرت را بیان می کند.

۳. **الامامه و السياسه:** این قتیبه دینوری (م ۲۷۶ ه.ق)، در این کتاب نویسنده با ورود به مباحث تاریخی اشتباهات خلفا در موارد مختلف به خصوص در بزنگاههایی مانند سقیفه را نشان داده است. این کتاب از قدیمی ترین کتب تاریخی بوده که به صورت غیر مستقیم به موضوع تبری پرداخته ست. دارالاضواء بیروت این اثر را در ۱۴۱۰ (ه.ق) باز نشر داده است.

۴. **الغارات:** ابراهیم ثقفی کوفی یا اصفهانی (م ۲۸۳ ه.ق): حیات امیر المومنین و کشمکشهایی که در آن زمان به وجود آمد و جنگهای حضرت با معاویه به ویژه موضوع غارت‌های معاویه از مطالب این اثر تاریخی و ارزشمند است که موضوع تبری در خلال مباحث تاریخی مورد نظر قرار دارد. این کتاب در دو جلد توسط انجمن آثار ملی در سال ۱۳۹۵ (ه.ق) باز نشر شد.

۵. **مقاتل الطالبین، ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ه.ق):** بررسی تاریخی کشته شدگان و شهدای نسل حضرت ابوطالب علیه السلام، گفته شده ابوالفرج زیدی مسلک است اما کتاب او به طور مفصل مقاتل شهدای بنی هاشم را در چند نسل بیان کرده و در حین این تاریخ نویسی به طور غیر مستقیم از دشمنان ضمن بیان اخبار تبری جسته است.

۶. **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد:** کتابی در تاریخ اهل بیت نوشته محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید (م ۴۱۳ ه.ق) است که در مناسبت‌های مختلف در ضمن به مطاعن خلفا راشدین، بنی امیه و بنی عباس پرداخته است. دارالمفید قم در ۱۴۱۴ (ه.ق) این کتاب را نشر داده، شیخ مفید در کتاب الجمل نیز با تمرکز بر جنگ جمل به مناسبت مطاعن را بیان کرده است.

۷. **اعلام الوری باعلام الهدی:** امین الاسلام فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ ه.ق)، تاریخ اهل بیت علیهم صلوات الله، که در ضمن به مطاعن خلفا پرداخته شده و موضوع تبری از ایشان بیان شده است. این اثر در ۱۴۱۷ (ه.ق) توسط موسسه آل البیت باز نشر داده شد.

۸. **تولی و تبری:** اثر خواجه نصیر (م ۶۷۳ ه.ق): ایشان در قالب بحثی اخلاقی، تبری را از هرگونه غیر خدا بریدن و بیزاری از اغیار می‌داند. این رساله همراه با دو رساله دیگر در کتابی با عنوان سه رساله از خواجه نصیر با تصحیح سید جلال حسینی بدخشانی سال ۱۳۹۷ در تهران به چاپ رسیده است.

۹. **شرح ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ ه.ق) بر نهج البلاغه:** کتابی ادبی، تاریخی و کلامی است که نویسنده در بخش تاریخ آن به دقت حوادث پس از رحلت نبی مکرم و مطاعن خلفا را بیان کرده است. او در اثر خود همواره به برتری امام علی (ع) بر خلفا اذعان می‌کند. این اثر در ۱۱ جلد توسط انتشارات دارالاعلمی لبنان در ۱۴۲۵ (ه.ق) باز نشر شده است.

۱۰. **نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت:** از محقق کرکی (م - ۹۴۰ ه.ق): مرحوم محقق در این کتاب با دلایل عقلی و نقلی در اثبات واجب بودن «تبری» سعی دارد. محقق در این کتاب با دلائل نقلی، ذکر شواهد تاریخی و دلائل عقلی سعی در اثبات تبری علنی به شیوه خلفا در مجامع عمومی دارد. می‌توان گفت مهم‌ترین کتاب تخصصی در لزوم لعن صحابه در تاریخ تشیع و به ویژه قرن دهم همین کتاب است. این اثر با مقدمه محمد هادی امینی توسط مکتبه نینوا در تهران چاپ شده است.

۱۱. **رسائل محقق کرکی (م ۹۴۱ ه.ق)، موضو و فقه استدلالی، بخش تعیین مخالفین امیر المومنین:** زبان: عربی قطع: وزیری، تعداد جلد: ۳، ناشر: کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی، تاریخ نشر: ۱۴۰۹ ه.ق، چاپ: اول، مکان چاپ: قم -

ایران، محقق / مصحح: محمد حسون، محقق در این کتاب بر اساس آیه **إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ** (احزاب ۵۷)

۱۲. **عمدة المقال فى كفر اهل الضلال**: اثر شيخ حسين كركى (م بعد از ۹۷۳ ه.ق): نویسنده به شیوه محقق کرکی سعی در مشروعیت بخشی به بحث تبری و لعن علنی دارد و به طور تخصصی به این بحث پرداخته است. این کتاب به تحقیق آقای سید مهدی رجالی توسط کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در سال ۱۳۸۹ شمسی چاپ شده است.

۱۳. **خلاصه التواریخ**: قاضی احمد قمی (م. ۹۸۵ ه.ق): این کتاب به صورت سال شمار حوادث قرن هشتم تا دهم را بیان کرده است. این کتاب نیز اطلاعات مفیدی در زمینه گرایش های علما و سیاسیون در مسئله تبری قرن دهم دارد. این کتاب به تصحیح احسان اشراقی توسط دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۵ شمسی چاپ شده است.

۱۴. **بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار**: ۱۱۰ جلد کتاب به اهتمام علامه محمد باقر مجلسی (م. ۱۱۱۰) با همکاری شاگردان ایشان طی ۳۰ سال در موضوعات مختلف کلامی، تاریخی و حدیثی پگروآوری شده است. از دوره ۱۱۰ جلدی از جلد ۲۸ تا ۳۴ به ذکر «فتن بعد النبی» می پردازد و مطاعن خلفای راشد و حکام بنی امیه و بنی عباس نیز در تظلم نسبت به اهل بیت به طور مفصل بیان می شود. این کتاب چاپهای مختلفی داشته که یکی از آن دوره ۱۱۰ جلدی توسط دارالاحیا لبنان در ۱۴۰۳ هجری قمری است.

۱۵. **ریاض العلماء و حیاض الفضلا، میرزا عبدالله افندی (م. ۱۱۳۰ ه.ق)**: این کتاب در ده مجلد به شرح حال علمای شیعه و سنی پرداخته است؛ اما در خلال آن نکات نابی در مورد مبانی و گرایش های علمای قرن دهم در موضوع تبری دارد. کتاب توسط بنیاد پژوهشهای اسلامی مشهد در سال ۸۶ شمسی چاپ شده است.

۱۶. **عالم آرای عباسی** نوشته اسکندر بیک منشی (م. ۱۰۳۸ ه.ق) منشی شاه عباس: وی به علت حضور در دربار و نزدیکی به زمان مورد بررسی این رساله، مطالب قابل توجهی در شناخت فضای اجتماعی و سیاسی قرن دهم و حتی گرایش های علما در موضوع تبری دارد. این کتاب توسط انتشارات امیر کبیر تهران در سال ۸۲ شمسی منتشر شده است.

ب. آثار معاصرین در زمینه تبری:

۱. **تولی و تبری مهم‌ترین عامل رابطه‌ها، صف‌بندی‌ها و تحرک‌ها،** نوشته عباس‌علی اختری که توسط کانون نشر در سال ۱۳۵۹ شمسی چاپ شده، تولی و تبری را از منظر کنشهای اجتماعی سیاسی بررسی نموده است.

۲. **تولی و تبری از نگاه دیگر،** نوشته مهدی اسماعیلی که تبری را از منظر کنشهای اجتماعی بررسی کرده و ضمن تحلیل نظریات غرب و اسلام در این زمینه بازتابهای اجتماعی آنها و راه حل تبری صحیح را بیان کرده است او در این اثر دشمنان را نیز گونه‌شناسی کرده است. این کتاب در سال ۱۳۶۱ شمسی توسط نشر صدا و سیما منتشر شده است.

۳. **تولی و تبری در قرآن** اثر دیگری است که پژوهشگرده تحقیقات اسلامی قم در سال ۱۳۷۰ شمسی با همکاری نمایندگی ولی فقیه در سپاه در ۸۵ صفحه چاپ کرده است. نویسنده اثر، وفا جعفر پس از پرداختن به تعاریف تولی و تبری حدود و شیوه‌های آن بر اساس قرآن و سنت را بررسی کرده است.

ج. مقالات و پایان نامه‌ها:

۱. **تولی و تبری، مقاله‌ای از استاد جعفر سبحانی** است که در ماهنامه درس‌هایی از مکتب اسلام شماره ۶۸۸ در شهریور ۹۸ منتشر شده است. ایشان با بررسی آیات و روایات باب، مقایسه‌ای بین تبری در شیعه و اباضیه - که در این مسئله افراط دارند- انجام می‌دهند.

۲. **وحدت در پرتو تولی و تبری، مقاله‌ای است** نوشته علیرضا مؤدب که توسط نشریه مبلغان مهرماه ۹۶ منتشر شد: نگارنده با تفکیک تولی قلبی و لسانی ضمن تأکید بر تبری قلبی - که از قطعیات است - «لعن» و «تبری» را مساوی نمی‌داند و آن را دو مقوله جدا تعریف می‌کند.

۳. **تولی و تبری و مهجوریت،** نوشته محمدرضا ابراهیم‌نژاد نیز مقاله است که توسط مجله سراج منیر شماره ۱۶ پاییز ۹۳ نشر شد: وی به این موضوع می‌پردازد که تولی و تبری در جامعه اسلامی مغفول مانده و موجب شده است، امثال بنی‌عباس و بنی‌امیه حاکم شوند و مسلمانان با کفار همنشین گردند.

۴. **تولی و تبری در منابع،** از سید جواد حسینی، مقاله‌ای که در نشریه مبلغان شماره ۹۴ سال ۸۶ شمسی منتشر شد: نویسنده با اشاره به هجرت مسلمانان به مدینه در عصر نبی مکرم اسلام ﷺ،